

PROJEKT

Liivimaa vasallriigi projekti teke

Eespool kirjeldatud sõjalis-poliitilises olukorras tekkis Moskvast Liivimaa vasallriigi rajamise projekt. Loomulikult ei tulenenud see projekt ainult või isegi peamiselt olukorrast Liivimaal. Vasallriigi loomise katseid ja hilisemat formaalset loomist tuleb hinnata seoses Moskoovia suurpoliitiliste ambitsioonidega – 1560. aastail Poola-Leedu välispoliitilise isoleerimise sooviga ning 1570. aastail algava võitlusega Sigismund II Augusti pärandi, Poola-Leedu riigi jagamise pärast. Liivi sõja tekitatud Vene-vastased meeled olid Saksamaal, sealne avalik arvamus (kui see mõiste 16. sajandi kontekstis ikka sobiv on) segasid Venemaa lähenemist Habsburgide keisrikojale. Seetõttu tuli otsida mingit keisrile vastuvõetavat kompromissi. Nii see kompromiss kui ka edasised vallutused Liivimaal ilma Moskoovia ka mujal vajaminevaid peajõude rakendamata olid võimalikud vaid juhul, kui Liivimaa aadel ja tähtsamad linnad kaasa mängivad. Otse ja avalikult Moskva tsaari alamad nad oma suures enamuses olla ei soovinud. Meenutame, et nii liivimaalased ise kui ka nende kaasaegsed pidasid Liivimaad osaks Saksa-Rooma riigist. Niisiis oli vaja vahelüli. Marionetti, kes tahtmatult või teadlikult oleks tööriistaks kogu Liivimaa alistamisel.

Teatud osa, võib-olla isegi enamus Liivimaa eliidist (mõeldes selle all siinkohal kohalikku põlist maa-aadlit ja linnade ülakihti, mitte ordu ja katoliku kirikuvõimu jäänuseid – ehkki, miks mitte ka neid?) oli valmis seda mängu omaenda huvides mingi piirini kaasa mängima. Liivimaalaste seas oli piisavalt neid, kes ei kiitnud heaks Liivimaa konföderatsiooni tükeldamist naaberriikide poolt ning taotlesid omariikluse taastamist kas siis uuendatud konföderatsioonina (näiteks kolme-nelja hertsogkonna ühenduse vormis) või ühe riigina, kuid mõlemal juhul olude sunnil paratamatult mõne

tugevama naabri protektoraadi all. Osa taoliselt orienteeritud ringkondi nägid pääsemist sõjakoledustest ja Liivimaa jagamisest kokkuleppes Moskooviaga. See ei tähendanud tingimata Vene-meelsust, mingite kaubandusprivileegide esikohale seadmist vms; see tähendas arvestamist tõsiasjaga, et ei suudeta moskoviite ise tõrjuda, ja soovimatust jätta Liivimaa naaberriikide sõjatallermaaks. Eesmärgiks oli päästa, mida päästa annab, ja vältida vähemalt venelaste otsevõimu.

Loomulikel põhjustel eelistasid saksakeelsed liivimaalased lahendust, mis jätnuks Liivimaa vormiliselt Saksa-Rooma riigi koosseisu ega lõhkunuks täielikult aastasadadega kujunenud poliitilisi, majanduslikke, kultuurilisi, religioosseid ja perekondlikke sidemeid. Muidugi on see kõik üldistus ja lähemal vaatlusel täis vastuolusid, nagu kõik üldistused. Tegelikuses oli arvukalt erihuve ja eriarvamusi, sümpaatiad ja antipaatiad, luterluse-katoliikluse murdejoon... Siiski pakkus just Oldenburgide dünastia juhitud konglomeraatriik Schleswig-Holsteini näol sobivat eeskuju, kuidas Taani ülemvõimu all olles jääda ühtlasi Saksa-Rooma riiklonda. Tõsi, 1568. aasta lõpuks olid Taani sõjalise võimekusega seotud illusioonid juba hajunud. Kuid just sõdida ju ei tahetudki. Põhjus, miks liivimaalased juba Liivi sõja alul olid korduvalt Taani vahendust kasutada üritanud, seisneski lootuses sõda lõpetada. Taani üks eeliseid oli see, et tal oli Moskooviaga traditsiooniliselt rahuvahekord, Rootsi-Vene rahuleping oli aga nüüd Johan III trooniletõusuga ohustatud. Et Eesti historiograafias on alateadlikuks tavaks neist aegadest rääkides ikka Rootsi poole hoida, siis võiksime endilt küsida, kas ka Rootsi ülemvõimu all ei oleks saanud jääda ühtlasi Saksa-Rooma riiki. Nii teoreetiliselt kui ka hilisemate näidete põhjal (Stettini rahutingimused 1570, Kolmekümneaastase sõja järgsed Rootsi valdused Põhja-Saksamaal) otsustades – jah, oleks küll saanud. Ent tollane Taani oli Rootsist lihtsalt tugevam, rikkam, autoriteetsem, tema võimupretensioonid siinmail ajalooliselt ja õiguslikult põhjendatud, lõpuks oli ta oma ühiskonnakorralt kõigi rahvakihtide jaoks (tollal veel ka talupoegade jaoks) lihtsalt vabam. Väga üldistatult selgitades olid Liivimaa pärast võitlevatest riikidest kaks aadlivabariigi tüüpi valimismonarhiad (Taani

ja Poola-Leedu, eelkõige selle Poola pool, Leedus oli võim aristokraatlikumat-oligarhilisemat laadi) ning kaks – tsentraliseeritud valitussvormiga despootiad (Rootsi ja Moskoovia). Muidugi polnud ei Gustav Vasa, Erik XIV, Johan III ega hiljem isegi Karl IX valitsemisvõtted ligilähedaseltki nõnda verised kui Ivan Julma omad, kuid asja põhimõttelist olemust see ei muuda. Rootsi ülemvõimu varjupooli oldi Tallinnas ning suures osas Eestist alates 1560. aastast juba ka tunda saadud. Poola-Leedu vastu rääkisid lisaks tema sõjale Moskooviaga mitmed ajaloolised, keelelis-kultuurilised, usulised jm vastuolud ning samuti kohalikest tavadest ja arvamustest mittehooliv Leedu võimupraktika Üleväina-Liivimaal.

Selle kõige tõttu sobis Taanit esindanud hertsog Magnus – millised ka polnud tema isiklik panus ja isikuomadused – kõige paremini selliste ringkondade käilakujuks, kes püüdsid sõda lõpetada ja Liivimaa riiklust taastada. Teiste kandidaatidena tulid eri ajal ja mitte tingimata kogu Liivimaal kõne alla Gotthard Kettler, Soome hertsog Johan (hilisem kuningas Johan III), Södermanlandi hertsog Karl (Karl IX) ja Riia koadjuutor Christoph von Mecklenburg. Kõik nimetatud isikud olid omanud või omasid Liivimaal autonoomseid läänivaldusi. Juba tükeldatud Liivimaal tähendas valik ükskõik millise osapoole kasuks paraku konflikti ja võimalikku sõjategevust ülejäänutega.

Peamine oli kõigi nende kombinatsioonide juures aga niisiis Moskva püüd reguleerida oma suhteid keisrikojaga, mille eesmärgiks omakorda oli kokkulepe Poola-Leedu arvel, ning see eeldas Saksamaa riigivürstide, seisuste, hansalinnade ja laiemalt avaliku arvamuse rahustamist Venemaa ja Saksa-Rooma riigi vahel Liivimaal eksisteeriva formaalse sõjaseisukorra lõpetamise teel mingi tegeliku või näilise kompromissi abil. Tegelikult, nagu hilisemad sündmused näitasid, ei kavatsenud Ivan Julm millestki loobuda, vaid vasallriigi loomise abil oma võimuala Liivimaal veelgi laiendada ja saada sellele veel rahvusvahelist tunnustustki. Kompromiss pidi seega olema näiline.

Tundus, et teine osapool oli kokkuleppeks valmis või vähemalt pind selleks ette valmistatud. On väidetud, et Saksa Ordu kõrgmeister Wolfgang Schutzbar zu Milchlingen tegi kahel korral Ivan

Julmale ettepaneku Liivi orduriigi taastamiseks.¹ Tsaar olnud näiliselt päri, kuid teostamatul tingimusel, et orduvõim taastatakse ka Ida-Preisimaal ja viimane vabastatakse läänisõltuvusest Poola-Leedule. Asi pole päris selge, ka pakutud aastaarv 1567 on kindlasti vale, sest W. Schutzbar zu Milchlingen suri 1566. Kõrgmeister oli siiski juba detsembris 1562 saatnud Moskooviasse doktor Johann Wagneri, endise Liivi ordumeistri Wilhelm von Fürstenbergi kunagise teenri, et paluda vangilangenud ordumeistri vabastamist. 1563 taotles Ivan Julmalt sedasama keiser Ferdinand I. Viitega ühele Preisi hertsogi Albrecht von Hohenzollerni kirjale väidab Anna Horoškevitsš, et Fürstenberg olevat 1564. aastal tsaari poolt juba määratudki Liivimaa „kuberneriiks“ ja saadetud 300 valitud ratsaniku eesotsas Tartusse, kuid katse polevat vaatamata linnaelanike toetusele õnnestunud.² See teade pole aga usutav mitmel põhjusel: nii oluline sündmus oleks kahtlemata jätnud jälgi ka teistesse Liivimaa või Vene allikaisse (kus neid aga pole); see fakt muudaks täiesti mõistetamatuks Fürstenbergi hilisemad sõnad vastava pakkumise tagasilükkamisel (vt allpool); endine Saksa Ordu kõrgmeister Albrecht oli lõpuks lihtsalt huvitatud orduriigi restaureerimiskavatsuste nurjumisest ja sellega seotud isikute diskrediteerimisest. 8. septembril 1560 Moskvasse toodud, Viljandi langemisel vangistatud Fürstenbergiga käituti tõepoolest väliselt nagu tsaari põlu alla sattunud osatisvürstiga. Sama aasta 6. detsembril „palus“ tsaari kurt ja nõrgamõistuslik noorem vend Juri (Georgi, samast aastast Uglitši ja Kaluuga osatisvürst) rituaalselt endisele ordumeistrile andestada ja päev hiljem leidiski see aset: Ivan Julm käskis Fürstenbergil kohale ilmuda, kohtus temaga ja kutsus ta oma lauda. Juunis 1561 anti Fürstenbergile ja endisele Tartu piiskopile Hermannile elatiseks Ljubimi linnake Jaroslavli, Kostroma ja Vologda vahel.³ Aleksander Filjuškin kasutab neid

¹ Доннерт, Э. Россия и Балтийский вопрос в политике Германии 1558–1583 гг. (Исторические записки 76.) Москва, 1965, с. 206–207.

² Хорошкевич, А. Россия в системе международных отношений середины XVI века. Москва, 2003, с. 407.

³ Филюшкин, А. И. Андрей Михайлович Курбский. Просопографическое исследование и герменевтический комментарий к посланиям Андрея Курбского Ивану Грозному. Санкт-Петербург, 2007, с. 57–58.

sündmusi ja hertsog Magnuse hilisemat hakkamist tsaari vasalliks, kinnitamaks oma teesi, et taolised üleminekud (vähemalt tsaari teenistusse, mitte vastupidi) olid moskoviitide silmis loomulikud ja õiguspärased. Ilmselt oleks siiski vääri nähagi Fürstenbergis ja Hermannis nüüd tsaari vasalle või oletada, et Moskvas sellisesse tõlgendusse siiralt usuti. Samas on igati ootuspärane, et väliselt sellist muljet püüti jätta, sest see aitas nii kodu- kui ka välismaal legitimeerida vallutusi Liivimaal.

1563–1564 arutati orduriigi taastamise võimalust siiski tõsiselt; teatud variantides oli see Moskooviale ahvatlevaks mooduseks võtta konkurentidelt ettekääne Liivimaa asjadesse sekkumiseks ja võita teise osapoole kaasamise kaudu oma vallutustele pealegi rahvusvahelist tunnustust.⁴ Tingimusel muidugi, et restitueeritud Liivimaa jääks Moskvast vasallisõltuvusse. Ivan Julma tsentraliseerimispoliitikat ületähtsustades ununeb sageli, et Moskoovia – nagu tema naabridki – oli endiselt konglomeraatriik, mis koosnes üksteisest erineva ajaloo, olude ja valitsusvormiga aladest; veel üks osatisriik oleks süsteemi mahtunud küll. Juba 1564 oli Liivimaal Vene võimu all oma vapp ja asehalduril vastav pitsat,⁵ mis viitab samuti mingitele autonoomiakavatsustele. Vapil oli kahepäine kotkas, parema jala juures Liivi ordumeistri vapp ja vasaku jala juures Tartu piiskopi pitsat.

Vestfaallane Heinrich Staden, kes noil aastail Moskvas tõlgina teenis, kinnitab oma hiljem Saksamaal kirjutatud raamatus, et Liivimaa vasallriigi tegeliku loomise esimese katseni jõudis Ivan Julm 1567. aastal, ja et selle juhi kohta pakuti kõigepealt Fürstenbergile. Staden ei dateeri seda küll aastaarvu, vaid eelnenud ja järgnenud sündmustega. Stadeni kirjutised, nagu mitmed uurijad on veenvalt näidanud,⁶ pole kõiges usaldusväärsed, sest ta esitab omaenda karjääri kohta valeandmeid. Näiteks väidab ta, et teenis opritšninas, esitab aga ise fakte, mis seda võimatuna näitavad.

⁴ Vt nt **Taube, M von**. Die Uxkull. Genealogische Geschichte der Gesamtfamilie von Uxkull (1229–1954). III. Teil. München, 1955, S. 252–264.

⁵ Samas, 261; **Хорошкевич**, 407.

⁶ Eelkõige – **Альшиц, Д.** Начало самодержавия в России. Ленинград, 1988, с. 159–176.

Ilmselt teenis ta maiskonnas. Kindlasti ei võtnud ta 1569/70 osa Novgorodi karistusretkest, mille värvikat kirjeldust on ajaloo-kirjutuses palju kasutatud, ega juhtinud väesalka võitluses tatarlastega 1572. Muide, Staden koostas oma kirjutised pfaltskrahv ja hertsog Georg Johann I von Pfalz-Veldenz-Lützelsteini tellimusel. Pfaltskrahv oli rahvusvahelise haardega avantürist, kes huvitus tõsiselt Moskooviaga seotud võimalustest ja oli abielus Rootsi printsessi Anna Mariaga. Stadenilt tellis ta muuhulgas Moskoovia vallutamise projekti, millele üritas keisrikojas ja laiemalt toetust leida. Staden oli siiski väga hästi informeeritud ja tema siin esitatud teade on usutav. Sama aastaarv esineb ka kroonik Franz Nyenstedel.⁷

Ajastus oli väga sobiv, sest valmistuti suureks sõjakäiguks Liivimaale ja Valgevenesse, Üleväina-Liivimaa aadel oli just Poola-Leedu võimudega tülli pööranud, Chodkiewicz piiras Riia ning oli väljavaateid omandada Rootsilt diplomaatilisel teel Tallinn ja ülejäänud valdused Liivimaal. Stadeni lugu on järgmine:

.../ suurvürst käskis saata Wilhelm Fürstenbergi järele ja tuua ta enda ette. Suurvürst istus oma [trooni-] riietuses koos oma vanema pojaga. Opritšnikud seisid suurvürsti paremal käel ja maiskond kurakäel. Wilhelm Fürstenberg ilmus suurvürsti ette oma tavalises riietuses. Mina seisin Wilhelm Fürstenbergi ja tõlk Kaspar Wittenbergi lähedal, et kuulata, kas tõlk tõlgib õigesti. Ja vaat' suurvürst alustas ja ütles: „Endine Liivimaa meister! Me tahame sulle heldust osutada ja sind jälle Liivimaal võimule tõsta. Ainult sa pead pühalikult töötama ja vanduma, et saad oma valdusse ka kõik ülejäänud: Tallinna, Riia ja Soomemaa [!], kõik, mis kuulus sinu endisele riigile. Pärast sind hakkab meie Läänemere kallasteni ulatuvat isaisade pärusvaldust valitsema noor meister Gotthard Kettler.” Wilhelm Fürstenberg ütles suurvürstile vastuseks: „Seda pole ma kuulnud ega teadnud, et Liivimaa kuni Läänemereni oleks sinu isaisade pärusvaldus.” Suurvürst vaidles vastu: „Kuid sa nägid ju tuld ja mõõka, mõrvu ja hukkamisi. Sa nägid, kuidas Liivimaalt vangidena minema viidi nii sind kui teisi. Nii et vasta nüüd: mida

⁷ Franz Nyenstädt's, weiland rigischen Bürgermeisters und königlichen Burggrafen, Livländische Chronik, nebst dessen Handbuch, erstere nach ältern und neuern Abschriften, letzteres nach dessen Originalhandschrift herausgegeben von G. Tielemann. (Monumenta Livoniae antiquae: Sammlung von Chroniken, Berichten, Urkunden und anderen schriftlichen Denkmälern und Aufsätzen, welche zur Erläuterung der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands dienen. II. Bd.) Riga, 1839, S. 68.

sa tahad teha?" Wilhelm Fürstenberg vastas: „Ma vandusin ustavust Rooma keisrile: selles olen ma valmis elama ja surema.” Suurvürst läks sellest raevu ja Wilhelm Fürstenberg saadeti tagasi Ljubimisse. Kui ta oleks nõustunud, oleks ta koos suurvürstiga Riia alla suundunud, aga kõik [Moskvas viibivad] sakslased oleksid saanud kingituseks raha ja rõivaid. Ent sellest ei tulnud midagi välja.⁸

Esitatud tsitaadis väärrib muu hulgas tähelepanu, et Ivan Julm esitas Kettleri nõusolekut pakutud kokkuleppega kui otsustatud asja. Kettler oli varem korduvalt oma isiklike huve ja võimuambitsioone Liivimaa omadele eelistanud, ka oli tal nüüd piisavalt põhjust oma Poola-Leedu kasuks tehtud otsuseid kahetseda ning ta oli sõja ajal Venemaaga kahemõtteliselt käitunud. Näiteks jutustatakse 1564. aasta septembris Taanist Liivimaa kaudu naasnud Vene saadikute vürst Anton Romodanovski, duumadjakk Ivan Viskovatõi jt aruandes, kuidas nad taanlaste juurest Saaremaalt Viljandi poole reisisid sattusid Vigala juures Rootsi ning Kettleri ja Poola-Leedu üksuste kokkupõrke tunnistajaks, kuid lasti takistamatult läbi. Rootslased muidugi pididki laskma, kuid Poola-Leedu ja Moskoovia vahel oli ju sõjaseisukord. Kettler ja tema alluvuses olnud Poola-Leedu väepealik vürst Aleksander Polubenski soovisid saadikutega ise kohtuda, et anda neile üle nende poole Viljandist teel olnud ja vangi langenud bojaaripoeg Fjodor Groznõi ning paluda Fürstenbergi jt vangide eest. Järgmisel päeval lasi Kettler saatkonna ja selle kaitsesalga Vigalast möödumisel saata saadikutele kingiks vaadi romaniiveini, „veerandiku” malvaasiaveini ja 4 härga.⁹ Mingitest venelaste separaatlābirāākimistest temaga pole siiski teateid, nii et tegemist võis olla lihtsalt soovmõtlemise või Fürstenbergi mõjutamissooviga.

Ilmselt oma lähedase sõbra Elert Kruse sõnadele tuginenud Nyenstede ümberjutustuses on faktid analoogilised. Tsaar nõudis Fürstenbergilt, et too ütleks kõikide Liivimaa seisuste ja linnade nimel lahti keisrile antud vandest ning annaks vande talle ja tema järglastele; vastutasuks taastaks tsaar Fürstenbergi Liivimaal tema

⁸ Штаден, Г. О Москве Ивана Грозного. (пер. И. И. Полосина) М. и С. Сабашниковы. 1925, с. 88–89.

⁹ Вt Якоб Ульфельдт. Путешествие в Россию. Москва, 2002, с. 542–545.

endisel ametikohal väga soodsatel tingimustel. Endine ordumeister tänas järelemõtlemise järel tsaari enda seisuse- ja lubadustekohase ülalpidamise eest, avaldas lootust, et see jätkub samamoodi ka edaspidi, kuid keeldus vandemurdmisest.¹⁰ Kohalviibinud liivimaalased Johann Taube ja Elert Kruse tänasid omakorda tsaari vaestele rõhutatud liivimaalastele osutatud armu eest ja tegid ettepaneku, et ehkki vana ordumeister oma eakuse tõttu ei taha seda armu vastu võtta, lubaks suurvürst hoopis neil kirjutada Kuramaa hertsogile ja koadjuutoritele, kui aga Kettler peaks keelduma, siis hertsog Magnusele. Viimane nõustuvat kahtlemata pakutuga, kui suurvürst annab talle Liivimaa läänina üle, kõik seisused ja linnad aga alistuvat meeeldi hertsogile. Mingeid muid koadjuutoreid peale hertsog Magnuse tol hetkel Liivimaal muide polnudki. Tartu viimaseks (1558 valitud, kuid mitte ametisse astunud) koadjuutoriks oli ta ise, Kuramaa koadjuutor Ulrich Behr oli loobunud 1560 tema kasuks ja Riia koadjuutor Christoph von Mecklenburg viibis pärast oma 1563 ette võetud ebaõnnestunud katset Riia peapiiskopkonnas rootslaste abiga võim haarata ikka veel Poolas vangistuses, kust ta enam Liivimaale ei naasnud.

Taube ja Kruse ettepanek olevat tsaarile sedavõrd meeldinud, et ta vabastas otsekohe mõlemad mehed, ülendas ja autasustas neid maade ja inimestega ning käskis neil endil mis tahes vahenditega see ülesanne täita, kusjuures Moskva prikaasid ja kantseleid pidid neid selles aitama.¹¹ Sisuliselt said neist siiski mitte täitevõimu kandjad, vaid laiade volitustega diplomaatilised agendid. Nyenstede jutustuses järgneb kohe Taube ja Kruse palve lubada neil minna Liivimaale, millega tsaar olevat nõustunud, tegelikkuses saabusid nad aga Tartusse alles 1568. aasta lõpus. Ilmselt aeglustas 1567. aasta sõjakäigu nurjumine ka kõiki järgnevaid samme. 1568. aasta lõpus kiirendasid neid aga tõenäoliselt teated madala intensiivsusega kodusõjast Rootsis ja Erik XIV kukutamisest. Tartus tagastati Taubele-Krusele nende kinnisvara; Venemaale küüditatud saksa linnakodanikud said loa Tartusse naasta; raad hakkas oma liikmete saabudes taas tööle.

¹⁰ Monumenta Livoniae antiquae, II, 68–69.

¹¹ Samas, 69.